

Списание "Анамнеза" брой 12, 2011 г.

**За да разлиствате страниците,
посочете с мишката върху долния
десен ъгъл.**

**Можете или да ги обръщатете веднага,
чрез натискане, или да ги разгръщате
бавно, като истинска книга, държейки
натиснат бутона на мишката.**

Приятно четене!

[Свали в PDF](#)

РОЛЯТА НА ЕВРЕИТЕ В СТОПАНСКИЯ ЖИВОТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.: СЛУЧАЯТ С ФАМИЛИЯТА АРИЕ¹

Ивайло Найденов

Въведение

Когато говорим за епохата на Българското възраждане, в съзнанието ни веднага изникват имената на редица фамилии, оставили трайна диря в историческото битие на българските земи чрез своята активна стопанска дейност.

¹ Първоначалният вариант на настоящия текст, бе представен като доклад през месец май 2010 г. пред „Клуб 28“. Благодаря на участниците в дискусиата, които поставиха твърде интересни и полезни въпроси. Специална благодарност бих желал да изкажа на редица колеги, които прочетоха текста и дадоха своите коментари, препоръки и съвети: Мартин Иванов, Пламен Митев, Ваня Рачева, Цви Керен, Христо Беров. Благодаря и на екипа на сп. Анамнеза за това, че прояви интерес към текста.

Сред тях могат да се споменат Хаджитошеви, Чалъковци, Палаузови, Пулиеве, Георгиеви, Хаджигюрови, Робеве и др.² Не по-малък интерес представлява и стопанската дейност на евреите в българските земи през първата половина на XIX в. Какво обаче знаем за стопанската дейност на евреите по българските земи през последното столетие от Османското владичество? За съжаление проблемът за участието на неправославните поданици (евреи, арменци, мюсюлмани) на Османската империя в стопанството през XIX в., също не е засегнат задоволително в родната историография.³ Макар че съществуват някои проучвания, посветени на ролята на евреите (и в частност на фамилията Арие), редица аспекти са или бегло засегнати, или изобщо не са били обект на научен интерес.⁴

² Представителите на посочените фамилии са ангажирани и в редица културно-просветни инициативи, както и в църковно-националното движение. Виж за тях: Тодев, И. (Ред.) Кой кой е сред българите XV-XIX в. София: Анубис, 2000; Давидова, Е. Български търговски къщи през Възраждането (Някои историографски аспекти). – ИП, 1997, 5-6, 95-117.

³ Виж: Давидова, Е. Български търговски..., 101-102; Интересна в този смисъл е дейността на арменската фамилия Месоробович от Пловдив, която през XIX в. също забогатява, занимавайки се с търговия, банкерски операции и т.н. Информация за тези стопански инициативи получаваме от богатия архив на фамилията, съдържащ около 1000 архивни единици на османотурски, арменски, гръцки, италиански и френски езици. Виж подробно: Запрянова, С. Архивът на Месоробович – извор за икономиката на Пловдив. – ИИИ, т.10, 1984, 137-144.

⁴ Последната оценка важи с пълна сила за първата половина на XIX в., докато за периода 50-70-те на XIX в. съществуват повече изследвания, посветени на стопанските инициативи на самоковската еврейска фамилия. Виж: Ешкенази, Е. За начина на събиране на някои данъци в Западна България през XIX в. – ИИИ, т. 16 – 17, 1966, 333-344; Косев, К. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968, 34-37; Темелски, Х. Самоков през Възраждането. С., 2000, с. 83, 100, 109-112, 120-121, 123, 127-128, 138-139, 141-

Задачата, която си поставя настоящото изложение, е да представи стопанската дейност на фамилията Арие от Самоков през първата половина XIX в. Конкретните задачи на текста са следните:

Първо – ще представя основният извор, върху който се гради настоящата статия.

Второ – съвсем лаконично ще представя историята на фамилията до заселването и в Самоков през 1793 г.

Трето – ще представя изчерпателно литературата, посветена на Арие и проблемите, стоящи пред изследователя на стопанската дейност на еврейската фамилия.

Четвърто – ще обърна специално внимание на тезата на Траян Стоянович за упадъка на еврейската търговия и „възхода“ на православния търговец на Балканите. Ще се стремя да дам отговор на въпроса дали настъпва пълен упадък на еврейската търговия през XIX в. в Османската империя и българските земи в частност и може ли чрез случая с Арие, да се оспори тезата на Траян Стоянович.

Пето – ще засегна въпроса за ролята на Арие в търговията на българските земи през първата половина на века. Интерес представляват начините, посредством които Арие съумяват да натрупат първоначален капитал – изграждането на търговските мрежи на Балканите, 142; Давидова, Е. Търговският капитал и откупуване на данъци в Османската империя през третата четвърт на XIX в. – ИП, 2007, 3-4, 64-75. Проблемът е бегло засегнат и от някои чужди изследователи: Бенбаса, Е., Родриг, А. История на сефарадските евреи от Толедо до Солун. С., 2003, с. 144; Lampe, J. Jackson, M. Balkan Economic History, 1550-1950, From Imperial Borderlands to Developing Nations, Indiana University Press. 1982, р. 144. Подробна библиографска справка, отнасяща се до изворите и проучванията за евреите през османския период (XV в. – XIX в.), може да бъде отрита в: Евреите по българските земи: анотирана библиография. Съст. Ж. Ешкенази, А. Криспин. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2002, 420-431, 437-441, 480-486.

употребата на бизнес иновациите като менителница, кридитът, взаимоотношенията с местната администрация, подкупите и т.н. С други думи казано ще се опитам да отговоря на въпроса „Защо и как Арие забогатяват?“

Шесто – ще засегна въпроса за банкерската дейност на еврейското семейство.

Седмо – ще обърна внимание на дейността на Арие като изпълнители на монетарната реформа от 40-те години на XIX в.

Хрониката на семейство Арие

Както вече бе посочено настоящият текст се гради най-вече на разпръснатите в споменатата хроника сведения. Поради тази причина ще обърна повече внимание на този интересен извор. Същинското название е „Biografia por la familia Arie“ (Биография на семейство Арие). Хрониката е писана в продължение на 32 години и съдържа 2400 страници. Хрониката е започната от Наим Арие (1849-1907) и е продължена и завършена от Челеби Моше Абрахам Арие (1849-1948).⁵ Текстът е открит съвсем случайно от научни сътрудници от Еврейския научен институт начело с Ели Ешкенази. Хрониката е написана на ладино и именно Е. Ешкенази е превела по-голямата част от текста на български (около 2100 страници).⁶

5 Benbassa, E. The history of private life and of families: objects and new methodologies for the study of Sepharadi - Jewish history..., с. 29, бел.7. Статията може да бъде отрита на следния интернет адрес: ESTHERBENBASSA

6 По-подробно виж: Ешкенази, Е. За хрониката на семейство Арие от Самоков. – ИИИ, 1963, 12, 193-194. Както бе така любезен да отбележи в персонален разговор Цви Керен, макар и превода да наброява над 2000 стр., не е пълен, а и досега не е направен пълен научен анализ с необходимите бележки и препрадки. Освен това трябва да се добави, че копие от превода се съхранява и в Регионалния исторически музей Самоков.

Копия от този непубликуван превод по настоящем се съхраняват в БИА - НБКМ⁷ и ЦДА. Имах възможност да се запозная и с двата варианта на превода. За съжаление обаче в копието, съхранявано в БИА, липсва първоначалната част, даваща информация за живота и стопанската дейност на фамилията в периода от края на XVIII в. до 40-те години на XIX в. Поради тази причина използвах копието, намиращо се в ЦДА. Трябва да уточня и факта, че става въпрос както за ръкописен превод, така и за машинопис, който най-вече ми послужи в хода на изследователската работа.⁸ Не по-малко интересен и е въпроса за оценката на този извор. Анна Рошковска отбелязва, че това е „уникален документален и литературен паметник, в който е съхранено тъкмо изключително важна за нас информация за културното взаимодействие, за плодотворните контакти между евреите и българите, които имат огромно значение на фона на живота и хода на историческите процеси в Османската империя“⁹. Съгласен съм с тази оценка, но от друга страна, изследователят занимаващ се с проблематиката, която е във фокуса на настоящия текст, е изправен пред някои проблеми, работейки с този извор. Поради характера на текста, в него не винаги има съвсем прецизна и подробна информация, осветляваща една или друга страна от многостранната стопанска дейност на фамилията Арие.¹⁰ За съжаление с разрушаването

7 Хроника на семейство Арие. – НБКМ-БИА, кол. 80, а.е. 34а.

8 Става дума за т. 1, 2 и 3, съхранявани под сигнатура: ЦДА, ф. 1568К, оп.1, а.е. 547, т. 1; а.е. 550, т.2; а.е. 552, т.3. От тук нататък изворът ще бъде цитиран по следния начин „Хроника, т. ..., л. ...“

9 Рошковска, Е. Евреите в българската градска култура. С., 1998, с. 29.

10 Полезни в този смисъл за изследователите, занимаващи се със социално-икономическа история, са търговските тефтери, които дават твърде ценна информация за артикулите, с които даден търговец е търгувал, тяхната цена, могат също така да

на една от къщите на семейството в Самоков през 1943 г., били унищожени и ценни финансови документи – тефтери, сметки и пр.¹¹ Не по-малко интригуваща е и съдбата на еврейското семейство. Този проблем ще засегна макар и лаконично в следващия параграф.

Между Виена и Самоков: някои общи бележки за семейство Арие

Предполага се, че Арие спадат към онези евреи, обитаващи Иберийския полуостров в края на XV в. и началото на XVI в. Най-вероятно еврейското семейство, което е в центъра на настоящата статия, произхождало от Леон, Испания. След период на изгнание и трудности, семейството се установило във Виена, но било принудено през 1773 г. да напусне града и се заселило във Видин. Малко по-късно, през 1792 г., Авраам Арие, един от най-възрастните представители на фамилията, се заселил в София, а малко по-късно през 1793 г., се установил със семейството си в Самоков.¹² Още със бъдат извлечени данни за монетарната история, фискалните и финансови практики и пр. Бих отбелязал само един пример на проучване, базиращо се на този тип извори: Янева, С. Стопански практики през Възраждането – търговският тефтер на х. Христо Рачков, опит за микроанализ. – ИП, 2003, 3-4, 30-61; Тенденцията за използването на търговските тефтери като извор в българската историография започва още през 40-те години на XX в., виж: Давидова, Е. Български търговски ..., с. 98-99, както и списъка с публикации на с. 111-117.

11 Ешкенази, Е. За хрониката . . ., с. 194. Любомир Георгиев пък в личен разговор сподели, че съществува информация за взаимните търговски контакти между видната самоковска фамилия Хаджигюрови и Арие за периода 50-60 –те години на XIX в. могат да бъдат открити в архивния фонд на братя Хаджигюрови, съхраняван в НБКМ – БИА.

12 Според Хрониката (т. 1, л. 8 - 52), причината за това Арие да бъдат изгонени от Виена, е фактът че съпругата му императрица Йозефина, се влюбила в един от синовете на Авраам Арие. Виж също: Benbassa, E. The history of private life ..., p. 29.

заселването си във Видин, Авраам Арие започнал да се занимава с търговия като бизнесът му с течение на времето се разраствал стабилно и бързо. Фактор за стабилният стопански възход, са тесните контакти на семейството с местните управници. В хрониката например се споменава управителят на Самоков Мехмед Емин ага, който се ангажирал да му даде „удобно място за дюкян без никакъв наем“ и „ 2000 гроша капитал без лихва, които той ще държи през целия си живот, докато живее, а след смъртта му, неговите наследници ще му ги върнат“¹³. Няколко години по-късно, през 1804 г., Авраам Арие взел още един заем от Мехмед Емин ага и след успешна търговска сделка в Истанбул, пожелал да върне този заем, но османският администратор му „ казал да останат“ у него „ срещу стоки, които той (т.е. Мехмед Емин ага – **б.м. И.Н.**), щял да вземе от неговия дюкян“¹⁴. Интересно е да се отбележи, че след смъртта на Мехмед Емин ага (1831) , неговият племенник Усреф бег, уверил четиримата братя, наследници на Авраам Арие (починал през 1828г.), че „също ще ги пази и закриля“¹⁵. От хрониката става ясно, че Авраам Арие поддържал активни стопански контакти¹⁶

13 Хроника ..., т.1, л. 52.

14 Хроника ..., т. 1, л.99.

15 Хроника ..., т.1, л. 185.

16 Така например през 1801 г. Авраам Арие закупил редица стоки (не се споменава какви са те), за Мехмед Емин ага и „**всички бейове от Самоков**“, виж: Хроника, т.1, л. 89. Освен това още от края на XVIII в. Арие започнали да закупуват желязо от турските бейове, собственици на мадани, и да го продават в Пловдив и Пазарджик, виж: Хроника ..., т. 3, л. 110-111. По този повод Мина Розен отбелязва, че в места, където империята е имала финансови интереси, е поддържала здрави връзки с еврейската общност. Такъв според авторката е случаят с Арие и Самоков, който бил важен металургичен център. Още от края на XVIII в. , фамилията монополизирала добива на желязо и неговата търговия. Виж: Rozen, M. The Jews in the Ottoman empire. – In: The Cambridge history of Turkey. Cambridge: Cambridge University

и с другите бейове от Самоков, което способствало за това Арие да разгърнат сериозна икономическа дейност. От приведените цитати, бих заключил, че подобно на редица български търговци, възползващи се от контактите си с османската администрация на местно и по-високо ниво¹⁷, така и Арие поддържат подобни взаимоотношения, което пък е предпоставка за разгръщането на интензивни и широкомащабни стопански инициативи. Тази икономическа активност се свързва както със споменатия Авраам Арие, така и с четиримата му наследници – Челеби, Йосеф, Рафаел и Хаимачи, както и с техните синове.¹⁸ Преди обаче да пристъпя към тяхната дейност, ще обърна внимание на някои тези в българската и чужда историография, тъй като многостранната стопанска дейност на Арие не може да бъде проучена добре, ако не бъде поставена в по-широк историографски контекст.

Стопанската дейност на Арие : историографски дискурс

Първият историографски дебат, в който бих желал да впиша дейността на Арие, е този за акумулирането на капитал в Османската империя. Халил Иналджък счита, че търговията е онзи икономически бранш, чрез който даден Press, 2006, 264-265.

17 Пример за това са Чалъковци, които поддържат лоялни отношения с османската администрация на локално и най-високо равнище, виж: Lyberatos, A. Men of the sultan: the beglik sheep tax collection system and the rise of a Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth century Plovdiv. – Turkish Historical Review, 2010, 1, 55-85, особено: 70-71, 74-75.

18 Челеби Моше Арие имал двама сина – Челеби Йеуда и Гавриел Арие; Йосиф имал син на име Меркадучо Йосиф Арие; Рафаел Арие също имал един син - Аврамачи Арие. Всички тези представители, както е отбелязано на много места в хрониката вземат дейно участие в стопанските начинания на семейството, но за това ще стане дума по-нататък в изложението.

човек може да натрупа сериозен капитал.¹⁹ Интересна е позицията и на българските изследователи. Христо Христов отбелязва, че „*първоначалното натрупване в българските земи се извършвало в много ограничени размери*“. Николай Тодоров е категоричен за това, че „*не може да се говори за период на първоначално натрупване в българските земи под османска власт*“²⁰. В книгата си „*За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в.*“, Константин Косев отбелязва, че „*капиталистическото натрупване в нашите земи, се извършвало в по-скромни мащаби ... главно чрез търговия, лихварство...*“²¹. От тази гледна точка авторът, разглежда търговската биография на Георгиеви, Тъпчилещови, Робеве, Арие и др., за да докаже че капиталистическото натрупване се осъществява предимно чрез търговия и лихварство.²² От своя страна Евгения Давидова, се съгласява с този подход, но с добавката, че „*много голямо значение за натрупването на парични средства има и един специфичен за Османската империя икономически механизъм, а именно – откупуването на данъците*“²³.

19 Inalcik, H. Capital Formation in the Ottoman Empire. – The Journal of Economic History, Vol. 29, № 1, The Tasks of Economic History (Mar., 1969), 97-140. Макар и тази статия да се отнася за по-ранен период (XV-XVIIв.) и за друг географски ареал – Бурса, Истанбул и Одрин, все пак считам, че някои от изводите на Х. Иналджък са приложими и по отношение на интересувания ме проблем.

20 Тодоров, Н. Изследвания върху икономическите и социални аспекти на Българското възраждане и генезиса на капитализма.— В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973, 265-282 и цит. там литература.

21 Косев, К. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С, Издателство: БАН, 1968, 26-27.

22 Косев, К. За капиталистическото...; Давидова, Е. Български търговски..., с. 108.

23 Давидова, Е. Български ..., с.108.

В друга своя публикация, споменатата авторка, изтъква че проблемът за откупуването на данъци се представя „*твърде общо*“ като повечето коментари са в отрицателен план, отчитайки се високото данъчно бреме и злоупотребите, но не се изтъква „*финансовата възможност за българските предприемачи*“, която откупуването на практика създава.²⁴ Всъщност откупваческата дейност на еврейското семейство, е засегната от Ели Ешкенази, но авторката не отчита ролята на този стопански бранш за замогването на Арие.²⁵ В цитираната вече монография, К. Косев характеризира дейността на Арие като „*особено широка и разнообразна, твърде типична за капиталистическа фирма*“²⁶. По-нататък в изложението, авторът изброява основните стопански дейности на фамилията като „*търговия, лихварство, банкови операции, спекула*“²⁷. От друга страна Джон Лампи, цитирайки само книгата на К. Косев, отбелязва, че през 50-те и 60-те години на XIX в., фамилията е разнообразила своите начинания, включващи банкерство в Истанбул, търговия в Пловдив, откупуването на данъци в района на София и чифлишко земевладение в околностите на Самоков. Според споменатия американски историк всяка една от тези дейности била по-доходоносна от добива на желязо.²⁸

Съгласен съм с твърдението на онези автори, които отчитат ролята на търговията като основният начин за акумулиране на капитал. Както ще се види по-нататък

24 Давидова, Е. Търговският капитал и откупуване на данъци в Османската империя през третата четвърт на XIX в. – ИП, 2007, 3-4, с.64, бел. 4.

25 Ешкенази, Е. За начина на събирането..., 333-345.

26 Косев, К. Цит. съч., с. 34.

27 Косев, К. Цит. съч., 34-37.

28 Lampe, J., Jackson, M. Balkan Economic History, 1550-1950, From Imperial Borderlands to Developing Nations, Indiana University Press, 1982, p.144, виж и бел. 33 на с. 630, където е цитирана монографията на К. Косев.

в изложението Арие също натрупват първоначалния си капитал от търговия, а в последствие започват да се занимават с банкерски операции, които с течение на времето изместват търговията и другите стопански начинания на по-заден план. Напълно съм съгласен с твърдението на Евгения Давидова за ролята на данъчното откупуване и нещо повече – оценката на тази изследователка би могла да се отнесе към стопанската дейност на фамилията за първите години на XIX в. Що се отнася до твърдението на К. Косев за това че фирмата Арие, практикувала „широка“ и „разнообразна“ дейност, съм напълно съгласен, но на практика по-голямата част от тези стопански начинания, са практикувани не само през 60-те и 70-те години на XIX в., но и през първата половина на XIX в.²⁹ В този ред на мисли „разнообразяването“, за което говори Д. Лампи, се свежда само до включването на Арие в „аграрния бизнес“. Заслужава внимание и последното твърдение на американския балканист за това че производството и пласмента на желязо, не е толкова доходно, колкото останалите стопански ниши. Това твърдение се подкрепя от информация, съдържаща се в хрониката, но пък е възможна и друга посока на разсъждения. Всички тези проблеми ще бъдат подробно разисквани в настоящия текст, а пък в следващата част от изложението ще занимава читателя с дебата за упадъка на ролята на евреите в стопанския живот на Османската империя.

Упадък на ролята на евреите в стопанския живот на Османската империя през XVII-XIX в. и случаят Арие

Ще разгледам тази проблематика в един дългосрочен

²⁹ Имам предвид търговия с най-разнообразни стоки (желязо, платове и др.), откупуване на данъци (най-вече на харача), банкерски операции (включително в Истанбул и Солун).

период (XVII-XIX в.), тъй като само по този начин биха могли да бъдат уловени процесите, които са във фокуса на настоящия параграф. Традиционно периода XVI- първата половина на XVII в., се определя като „златен епоха“³⁰ от историята на евреите в Османската империя. По това време евреите на Балканите се занимавали активно с търговия на кожи, свила, восък, коприна, памук и др. Освен това евреите практикували рискования, но и доходоносен бизнес на откупуване на правото да събират мита или пък откупуването и експлоатиране на мини и пр.³¹ От втората половина на XVII в., статутът на евреите се променя и те губят предишните си привилегии³² и икономически позиции. Мина Розен отбелязва, че: „Недоволни от данъчното бреме, което им е наложено в края на XVII в. до началото на XIX в., те просто избрали да мигрират към други градове в империята или да търсят протекцията на чуждите държави“³³. Подобно становище застъпва и Траян Стоянович, чиито проучвания сочат, че евреите останали в Османската империя след 1666 г. „били по-малко предприемчиви и в повечето случаи с по-малко възможности, отколкото тези, които емигрирали“³⁴. Причините за тези емиграции са много – неуспешните

³⁰ Цитатът е взет от: Masters, B. Jews. – In: Encyclopedia of the Ottoman empire. New York, 2009 (Ed. by G. Agoston and B. Masters), 300-303.

³¹ Подробно виж: Панова, С. Търговската и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI-XVII в. – ИП, 1967, 3, 30-60; Жанев, В. Евреите во Македонја XV-XVII в. Скопије, 2006, 93-141.

³² ³² Такава привилегия е например опрощаването на девширмето. Виж: Tododrova, O. The nineteenth-century Bulgarians perception of the Jews. – Etudes balkaniques, 1995, 3-4, 31-32.

³³ ³³ Rosen, M. Jews in the ..., p. 259.

³⁴ ³⁴ Stoianovich, T. Conquering Balkan Orthodox Merchant. – The Journal of economic history, Vol. 20, №2, 234-313.

³⁵ ³⁵ Подробно виж: Бенбаса, Е., Родриг, А. История на сефарадските ..., с. 112; Avigdor, L. The Jews of the Ottoman Empire, Princeton, New York: Darwin, 1994, 70-89.

войни и разходите, предизвикани от тях, високото данъчно бреме, изместването на евреите в сферата на търговията, финансовото дело и т.н. от гърци, арменци и другите християнски поданици на империята.³⁵ Тук е мястото да отбележа и твърдението на Траян Стоянович, според което еврейската емиграция към Западна и Централна Европа в периода 1660-1800 г., способствала за възхода на балканския православен търговец – гърци, българи, сърби, власи.³⁶ Тезата на Траян Стоянович се подкрепя от множество проучвания, направени от Снежка Панова, Майкъл Паларе и редица други изследователи.³⁷ Заслужава внимание и становището на Еял Джинио, който отбелязва, че тезата на Траян Стоянович е добре обоснована и не би желал да я оспорва. Нещо повече – *„неговата главна цел е да подсказе, че разчитайки главно на европейски извори, би могла да бъде разкрита само част от османската реалност от онова време”*³⁸.

35 36 Stoianovich, T. Conquering Balkan ..., с. 248, 269, 309. В заключителната част на студията си, авторът отбелязва единнадесет фактора, способствали за възхода на *„балканската православна търговска класа”*. Петият от тези фактори е *„еврейската емиграция от Турция към западна и централна Европа, 1660-1800”*(с.309).

36 37 За влашките и гръцки търговци през XVII-XVIII в., виж: Stoianovich, T. The Conquering ..., 267-279, 290-291 Снежка Панова например отбелязва, че редица български търговци от Мелник, Търново, Никопол, Чипровци и др. градове активно търгуват с Трансилвания и Централна Европа през втората половина на XVII в., виж: Панова, С. Българските търговци през XVII в. С., Наука и изкуство, 1980, 54-94; За българските търговци през XIX в., виж литературата, цитирана в: Давидова, Е. Български търговски къщи ...; Майкъл Паларе пък отбелязва, че редица сръбски търговци през XIX в. „въртят” успешен бизнес чрез износа на свине в Австрия, виж: Паларе, М. Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие.С., 2005, 114-119.

37 38 Разчитайки на сиджилови регистри от шериятския съд в Солун за XVIII в., авторът доказва, че мюсюлманските търговци от Солун се възползват от доходоносната търговия с кафе, внасяно от Египет и съумяват да заемат важни позиции в административните

При така направените историографски препратки, възниква и логичния въпрос можем ли наистина да говорим за упадък на стопанската активност на евреите в Османската империя и може ли на базата на един единствен пример (Арие), да бъде оборена тезата на Траян Стоянович. Наистина еврейската фамилия развива твърде впечатляваща разнообразна стопанска дейност в българските земи, която ми позволява да характеризирам XIX в. като „златен век” в дейността на Самоковската фамилия. Този изолиран случай обаче не може да обори тезата на Т. Стоянович, т.е. интересното и слабопроучено изключение Арие³⁹, потвърждава генералното правило – утвърждаването на балканските православни търговци като водещи в стопанския живот на Балканите. Такива търговски личности и цели фамилии са хаджи Христо Рачков⁴⁰, братя Хаджитошеви, Георгиеви, Палаузови, Робевци, Чалъкови и много други.⁴¹ От друга страна, разсъжденията на Е. Джинио ме карат да отбележа, че подобно на сиджиловата документация, касаеща Солун през XVIII в., хрониката на Арие, разкрива пред читателя една твърде интересна и нюансирана историческа картина. Считам, че правдивостта на по-горе изложената от Тр. Стоянович хипотеза, се потвърждава от факта, че в периода от края на XVIII в. и XIX в., в българските

и религиозни дела на града. Виж: Ginio, E. When coffee brought about wealth and prestige: the impact of Egyptian trade on Salonica. – In: The Ottomans and trade. Ed. by Ebru Boyar and Kate Fleet. Oriente Moderno, Vol. 25, n.s., 1-2006, 93-107.

39 На лекцията си пред „Клуб 28” през декември 2010 г., Светла Янева също отбеляза, че стопанската дейност на еврейската фамилия е недокрай проучена.

40 Ianeva, S. The commercial practices and protoindustrial activities of Hacı Hristo Rachkov, a Bulgarian trader at the end of the eighteenth to the beginning of the nineteenth century.— In: The Ottomans and trade. Ed. by Ebru Boyar and Kate Fleet. Oriente Moderno, Vol. 25, n.s., 1-2006, 77-91.

41 За тях виж, публикациите, цитирани в хода на настоящата статия.

земи стопанските инициативи на евреите са твърде ограничени. Ще посоча четири примера. Първият се отнася до Видин. Ако в предходните столетия (XVI в. – първата половина на XVIII в.), евреите в града са заемали стабилни позиции, то в края на XVIII в. и началото на XIX в. положението се променя и редица заможни еврейски семейства са принудени да се преселят в Русчук.⁴² На базата на разнообразни публикувани и непубликувани документи и наративни източници, Цви Керен отбелязва по отношение на икономическия профил на града: „не съществуват интензивни търговски връзки между евреите в Русчук с търговци извън града или пък някаква по-широка икономическа дейност“⁴³. Третият пример се отнася за Никопол, където също ясно личат два периода. Първият – този на разцвета на еврейската общност (XVI в. – края на XVII в.) и втори – на упадък – през XVIII в.⁴⁴ Следващият пример се отнася до еврейската общност в Самоков, за която черпим сведения от Хрониката на Арие. Представителите на общността са се занимавали със занаятчийство – златарство, тенекеджийство и др.

42 Такива семейства са: Канети, Розанес, Грасиани, Калев и Вентура. Причината за изселването им от града се крие в нестабилната политическа обстановка в района – действията на Осман Пазвантоглу, а по-късно и двете сръбски въстания. Виж: Keren, Z. On the history of the Jewish Community in Vidin, 16th-18th cc. – Etudes Balkaniques, 1996, 1, 80-87; Керен, Ц. Еврейската общност в Русчук. От периферия на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788-1878. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.С., 2009, 59-70.

43 Керен, Ц. Еврейската общност в Русчук. От периферия на Османската ..., с. 103, виж и примерите, които авторът дава на с. 101-103. Наистина някои еврейски търговци от Русчук поддържат търговски контакти с Виена, Венеция, Одрин, Букурещ, Белград, Лайпциг, но те „само потвърждават твърдението, че през този период размерът на търговията, в която участват евреи, е много ограничен“, виж бел. 114 на с. 102.

44 Keren, Z. The Jewish community of Nikopol – from heyaday to decline.— Shvut, 2001, 10, 1-37.

като особено интересна е следната бележка на хрониста: „...от тях не е имало нито един евреин, който да е държал дюкян, нито пък някой от тях е бил притежател на къща или дюкян“⁴⁵. Въз основа на всички тези податки, може да се обобщи, че през XIX в., стопанската инициатива на евреите е ограничена в сравнение с предходните столетия като фамилията Арие представляват интересно изключение. Тяхната стопанска дейност ще бъде разгледана в следващата част на изложението.

Как и защо Арие забогатяват? (към въпроса за ролята на фамилията в икономическия живот на българските земи през първата половина на XIX в.)

1. Търговската дейност на Авраам Арие до 1828 г.

В хрониката се отбелязва, че родителите на Авраам Арие се занимавали с търговията на манифактура, продавайки най-фини и скъпи платове като „непрекъснато увеличавали и уголемявали търговията, докато успели да натрупат голямо състояние, както в пари, така и в недвижимости“⁴⁶. Тази информация се отнася за времето преди Авраам Арие да бъде роден (1768 г.), което ще рече, че подобно на редица други еврейски семейства, Арие също съумяват да натрупат значителен опит и да установят солидни връзки с търговци и прекупвачи. Неслучайно в хрониката има множество сведения за поддържането на контакти с Виена (както и Цариград и Бурса) дълги години след установяването на фамилията в българските земи – Самоков и Видин. Наистина през 1791 г. дюкянът им във Видин бил разрушен, а семейството било разорено, поради което се преселило в Самоков (1793 г.), но успяло да възстанови предишните

45 Хроника..., т.1, л. 53.

46 Хроника..., т. 1, л. 8.

си стопански позиции. Фактор за това е благосклонното отношение на Мехмед Еминага, което както бе отбелязано, е тенденция и след неговата смърт. Активната търговска дейност на Арие, се потвърждава от множество податки и откъслечна информация в хрониката. През 1798 г. Авраам Моше Арие започнал да пласира продукцията си на панаирите в Серес, Прилеп и пр. В текста се отбелязва, че „по-късно там правели сделки, като са докарвали от фабриките големи количества стоки за панаирите, защото тази търговия много се разширила по панаирите“⁴⁷. Макар и да не са отбелязани конкретните търговски артикули, може да се предположи, че става въпрос за манифактура, кожи и пр. В този смисъл може би трябва да се тълкува информацията за „големи количества стоки от фабриките“, още повече, че именно тези артикули се споменават по-нататък от хрониста. Всъщност, конкретно за продажбата на сахтияни, ще стане дума малко по-късно. На много места в хрониката има лаконична информация за посещенията на Авраам Арие в Цариград и търговските операции, които е извършил. Подобна информация имаме за 1801 г., 1803 г., 1818 г., 1825 г. През 1803 г. Авраам отново предприел пътуване до Истанбул като сега направил „много по-големи покупки от по-ранните, тъй като разполагал с повече пари“⁴⁸. Интересен аспект от търговската дейност на Арие, представлява търговията с „афо“. В хрониката е отбелязано, че афо-то представлява претопено

злато и сребро, което е служело като материал за бродирание на дрехи. Хронистът добавя, че Авраам Арие „започнал да го праща във Виена, като го отделяли в монетарницата и от това той имал голяма сметка“⁴⁹. Подобна информация има и за 1818 г., когато Авраам Арие също пласирал афо и сребро във Виена⁵⁰. Не по-малко интересна е и информацията, отнасяща се до 1825 г., когато Арие търгували с цариградския търговец Челеби Бахар Кармона, вземайки от него 5 000 гроша кредит, с който са закупени „стоки“⁵¹. Споменава се също така, че търговията „му вървяла добре“ и „другите евреи в Самоков завиждали на успеха му“⁵². Посочените примери са свидетелство за активните търговски начинания на фамилията, осъществявани посредством по-стари връзки и запознанства, което също е фактор в стопанското издигане на семейството.

Друга съществена и интересна дейност на фамилията, отнасяща се до първите години на XIX в., са даването на заеми и откупуването на харача. През 1805 г. Авраам Арие „започнал да дава пари на заем“, а две години по-

49 Хроника..., т.1, л. 146-147.

50 Хроника ..., т. 1, л.147.

51 Хроника ..., т.1, л. 168-169.

52 Хроника..., т.1, л. 105. Олга Тодорова отбелязва, че негативното отношение на българите към евреите, се дължи и на социално-икономически мотиви – практикуваните от евреите търговия, лихварство, събиране на данъци. В случаят с Арие обаче, подобно негативно отношение към фамилията поради активните и стопански начинания, са имали и евреите-съграждани от Самоков, ако се доверим на посоченото твърдение. Виж: Todorova, O. The nineteenth-century..., p. 33; Друг пример за това как стопанските начинания на Арие възпламеняват искрата на недоволството, е моментът в който Арие закупват дарак (1851 г.) за предене на вълна. Обезпокоени от това, че съоръжението ще им отнеме хляба (основният поминък сред местното население е преденето на вълна и изработването на гайтани), жените от града (българки и туркини) счупили машината. Виж, Хроника..., т.3, л. 46-47; Todorova, O. The nineteenth-century..., p. 40.

47 Хроника ..., т. 1, л. 77-78; За панаирите на Балканите през XIX в. виж, Ръждавичка, Е. Балканският панаир през XIX в. като икономическо и социално пространство.— В: Балканите между традицията и модерността. ИК Гутенберг. С, 2009, 13-52; Razhdavichka, E. Nineteenth-Century Balkan Fairs as a Social Space: Hierarchy, Marginality, Ethnicity and Gender. — Etudes Balkaniques, 2006, 1, 125-148.

48 Хроника . . ., т. 1, л. 89-180, където може да бъде открита повече информация за търговските начинания на Арие през посочените години.

късно станал касиер в София. Заплатата му била 400 аспри на месец, но Авраам Арие се наел на тази работа, не за заплатата, а заради „големия сарафлък“. Този сарафлък се състоял в това, че златните и сребърни монети (юзлици, рагуза, асланлии), влизащи в хазната, били отделяни от Авраам Арие и обменяни с негови пари в аспри, „а златото с хазната пращал отначало в Цариград ... като печелил от това 10 до 20%“⁵³. По-нататък в хрониката се отбелязва, че Арие били касиери на властта до 1858 г. и изпращали споменатите валути в Солун, печелейки 12 до 14%⁵⁴. През 1816 г. Авраам Арие разширил бизнеса със сарафлъка в Дупница и Кюстендил.⁵⁵ Посочените лаконични податки, ме навеждат на мисълта, че този тип финансова дейност също носи големи приходи на Арие. Що се отнася до откупуването на харача, ще се постарая да отбележа само някои аспекти, тъй като проблема, както вече отбелязах, е проучен от Ели Ешкенази. Всъщност хронистът е отделил голямо внимание на редица аспекти от този интересен икономически бранш. На първо място, е отбелязал системата, посредством която се откупува харача в Самоков и София. През 1808 г. Авраам Арие откупил харечията за град София като всички евреи от София плащали 1000 гроша. Тази сума разпределяли по между си, според това кой какви възможности е имал и колко е можел да плаща. При това разпределяне е имало спорове между евреите и всички останали граждани – „християни, цигани и всичките останали народи“⁵⁶. Разбира се, в този икономически бранш Арие също са имали помощници-бирници, които събирали сумите и ги представяли в хазната. Вече бе отбелязано мнението на Евгения Давидова, която смята, че откупуването на

53 Хроника..., т.1, л. 112-113.

54 Пак там.

55 Хроника..., т.1, л. 140-141.

56 Хроника..., т.1, л. 115-116; Ешкенази, Е. За начина ..., с. 341.

данъци способства за замогването на практикуващите я търговци. Счита, че тази оценка би могла да бъде приложена и към дейността на Арие, които дълги години откупуват не само харача, но и беглика, данъка върху рибата, зърнените храни, данъка върху производство на зърнени храни.⁵⁷ Засиленият интерес към тези данъци, се дължи по мое мнение именно на това, че е твърде доходоносен за прекупвачите.

Съставителят на хрониката е обърнал внимание и на това как еврейското семейство осъществява многобройните търговски и финансови опарции на Балканите. Осъществяването има става на първо място чрез помощта и със съдействието на роднините от фамилията Арие. Задълженията, поети от родствениците, са основани на пълно доверие, което пък е предпоставка за успех. Чрез тези партньори – кръвни роднини се избягват редица неудобства, които биха възникнали при търсене на подходящи и доверени съдружници, подялба на капитали и отговорности и пр. По подобен начин функционират търговските фирми на братя Пулиев, Христо и Евлоги Георгиеви, Гешови, Тъпчилещови.⁵⁸ Подобно на всички тези търговци, синовете на Авраам Арие били обучени от баща си на търговския бизнес и впоследствие предали уменията си на своите наследници. Както отбелязва Е. Ръждавичка: „*Да обучиш и подготвиш своите наследници в бизнеса отдавна е оценено като предимство, което скоро дава своите „сладки“ плодове. Много от синовете на видни балкански търговци започват*

57 Ешкенази, Е. За начина....; Тази информация обаче се отнася за 50-60-те години на XIX в. и не бива да бъде механично пренасяна към първата половина на XIX в., но според мен е красноречиво доказателство за трайния интерес на Арие към тази стопанска ниша, което пък ме навежда на мисълта, че вероятно е достатъчно рентабилен икономически ресор, що се отнася до първата половина на XIX в.

58 Ръждавичка, Е. Доверието – път или граница за постигане на търговски успех: [BULGC18](#)

работа във фирмите на своите бащи. Те са изпращани в различни краища на османската държава, където да организират и ръководят семейния бизнес"⁵⁹. Ще се ограничи с посочването само един факт в подкрепа на това по-общо наблюдение. Хронистът отбелязва срещу годината 1823 г.: „четиримата братя синовете на г-н Авраам първи, които се занимавали с търговия и всички били добре обиграни в търговията, та той нямал на какво да ги учи повече"⁶⁰. На много места в хрониката са отбелязани конкретните задачи, с които четиримата сина са натоварени – закупуване на стоки в Цариград и Виена⁶¹, откупуването на данъци в Западна България и пр.⁶² След смъртта на Авраам Арие неговите синове, както и техните наследници ще продължат стопанската дейност на фамилията. Активното участие на синовете не бива да ни учудва и бих направил аналогия с евреите касапи в Истанбул, чиято дейност е детайлно разгледана в една статия на Мина Розен. Авторката говори за „дълги династии“, в които занаятът се предавал от баща на син, за да бъде запазен „бизнесът в рамките на тесния кръг от роднини“.⁶³ Може би обучението на синовете на Авраам Арие (както и техните наследници) в тесния семеен кръг, е имало за цел точно това – запазването на семейния бизнес в рамките на фамилията, където

59 Пак там.

60 Хроника..., т.1, л. 162.

61 През 1820 г. „Синът на Авраам Челеби занесъл една голяма сума от валутите, които събирали“. Виж: Хроника ..., т.1, л. 153.

62 Виж например: Хроника ..., т.1, л. 178, където се посочва, че: „Четиримата сина на г-н Авраам първи, заети в търговията, се погаждали помежду си много добре и продължавали работата си. Работата в София гледали само двамата големи братя, а в Самоков били заети Рафаел и Хаимачи и всички подписвали от името на бащата“.

63 Rozen, M. A pound of flesh: Meat trade and social conflict among the Jews of Istanbul, 1700-1923.— In: S. Faroqhi, Deguilhem, R. (eds.) Crafts in the Ottoman Empire. Tauris, 2004, p. 209.

партньорите имат доверие един на друг.⁶⁴

При организирането на своите търговски начинания, Арие разчитали и на сътрудничеството на множество посредници. Такива посредници са например кираджиите, които извършвали трансферите с валути, злато и останалите стоки, с които Арие търгували. Интересна информация за този тип търговски посредници, е отбелязал съставителя на хрониката: „кираджиите имали отделни сдружения на всеки голям град, всяко сдружение имало свое определено място, откъдето кираджиите тръгвали, а през всеки град, през където минавали, имали свой представител“⁶⁵. Друга интересна податка, е тази за специалните охранители, които съпровождали търговците по опасните пътища.⁶⁶ Тези охранители били „добре въоръжени и яздели добри коне“⁶⁷. Освен това в краен случай търговците прибегвали до един изпитан способ, твърде характерен за османските Балкани – подкупът. Хроникюрът лаконично отбелязва: „Търговците плащали на разбойниците, за да не ги нападат“⁶⁸.

След като обърнах внимание на дейността на Авраам Арие, в следващата част от изложението, ще засегна въпроса за стопанската дейност на Арие в периода

64 Тази практика пък е пълна противоположност на утвърденото убеждение сред българите, че занаят се учи при чужди хора, защото „най-лоши са занаятчиите, които са учили занаята при баща си“. Виж: Хаджийски, И. Бит и душевност на нашия народ. Български писател. С., 1966, с. 181.

65 Хроника..., т.1, л. 129.

66 Евелина Ръждавичка отбелязва, че османските власти полагали усилия с цел осигуряването на сигурност за търговците по пътищата в две направления. Първото – създаване на пътища и/или тяхното ремонтиране и на второ място – наемането на охранители, които отговаряли за сигурността по пътищата и местата, където били организирани панаирите. Виж, Razhdavichka, E. Nineteenth-Century Balkan ..., p. 129.

67 Хроника..., т.3, л. 23.

68 Пак там.

след 1828 г.

2. Стопанската дейност на Арие в периода 1828-1850 г.

Една година след смъртта на Авраам Арие (1828 г.), четиримата му сина решили да поделят бащиното си имущество, възлизащо на 200 000 гроша, като всеки един от тях получил по 50 000 гроша.⁶⁹ Макар че тази информация се дължи на „*слуховете*⁷⁰“, както отбелязва хронистът, мисля че бихме могли да се доверим на посочената цифра, която дава все пак някаква представа за това колко печеливш е стопанската дейност на Арие. Според подялбата, Челеби Авраам Арие получил пари в брой, тъй като желаел да се занимава само с банкерство. Йосиф Арие взел по-голямата част от стоките и остатъка от пари „*и щял да се занимава с манифактурни стоки на едро*“⁷¹. Интересна е и дейността на братята Рафаел и Хаимачи, които станали съдружници и внесли своите части в съдружието. През 1830 г. те подписали договор по между си и започнали да се занимават с търговия в дюкяна на Авраам Арие. От споменатата информация, може да се направи извода, че Арие следват една отдавна позната на евреите на Балканите стопанска практика – събирателното дружество. При този тип търговско дружество две или повече лица се съгласяват да правят търговия под обща фирма и при неограничена солидарна отговорност. Това ще рече, че всеки съдружник поотделно и всички заедно отговаряли за целия дълг

69 Хроника..., т.1, л. 178-180.

70 Пак там; По този повод Ели Ешкенази отбелязва, че хрониката е „*напълно достоверна, тъй като била написана от членовете на това семейство – дейци и очевидци. Тя била съставена, за да служи като ръководство и за нуждите на тесния и затворен кръг членове на семейството Арие*“, виж, Ешкенази, Е. За начина на събирането..., с. 334.

71 Хроника..., т.1, л. 180.

на съдружието.⁷² Двамата братя търгували най-вече на панаирите в Македония (Петричкият панаир), както и на панаира в Узунджово. Рафаел Арие се занимавал с купуването на желязо от турците – маданджии в Самоков и продажбата му в Пазарджик, откупуването на харача на Самоков и пр. В следващите редове ще обърна внимание на тезата на Джон Лампи, според която производството и продажбата на желязо не е толкова изгоден бизнес, колкото всички останали стопански инициативи на Арие. Това становище намира потвърждение в хрониката, където излишно се отбелязва, че „*от това печалбите били минимални и не си струвало труда да се работи, обаче той (има се предвид братя на Рафаел Арие - Челеби Моше Арие – б.м. И.Н.) вършел това само за опит*“⁷³. Можем да се доверим на тази констатация, но от друга страна Арие, както личи и от многото кратки бележки в хрониката, Арие проявявали траен интерес към този икономически ресор не само в края на XVIII в., но и през цялия XIX в. През 1831 г. те закупили от Еюб ага видня, а няколко години по-късно евреите започнали закупуват и мадани, като в навечерието на Руско-турската освободителна война само 8 мадана (от 18) били владяни от местните аги и бейове. По този повод в хрониката се твърди, че ако Руско-турската война била закъсняла с 3-4 години, всичките 18 мадана щели да бъдат притежание на Арие.⁷⁴ Този траен интерес на фамилията към бизнеса с желязо, ме кара да мисля, че може би не е бил чак толкова нерентабилен.

72 Подробно за събирателното дружество сред евреите на Балканите през XVI -XVII в., виж, Панова, С. Търговската и финансовата дейност на евреите на Балканите през XVI-XVII в. — ИП, 32-34.

73 Хроника..., т.2, л. 346; За закупуването и продажбата на желязо в Пловдив и Пазарджик от Челеби Йеуда и Гавриел Арие (синовете на Челеби Моше Арие) през 40-те години, виж: Хроника..., т.3, л. 23.

74 Хроника..., т.2, л. 347; Темелски, Х. Самоков..., с.100.

Наследниците на Авраам Арие изглежда също поддържали активни стопански контакти с търговци от Пеща и Виена. През 1838 г. Челеби Гавриел Арие в австрийската столица. Освен това посетил четири панаира в Пеща. Малко по-късно, през 1844 г. Челеби Йеуда и Гавриел Арие продавали сахтияни във Виена и Пеща. Една година по-късно, Арие получили името „сарафите“, тъй като „в тази 1845 г., те също се стараели да съкратят търговските си работи, за да бъдат по-свободни, и за това Челеби Йеуда отишъл в София и купил харечията“.⁷⁵ Челеби Арие извлечал изгода от замяната на различните видове валути, влизащи в касата, с бешлици. Интересна е следната податка: „и всичко това винаги ставало скришом, защото, тази замяна била позволена само на компанията на арменците, с които бил някакъв си еврейин г-н Менаше.“⁷⁶ От цитираните по-горе податки, бих обобщил, че в периода след 1828 г. наследниците на Авраам Арие също продължили бизнеса на баща си – търговията, откупуването на харач и пр., но интересното е, че през 1845 г. започнали да дават приоритет на банкерските и финансови операции, което ще рече, че вече са заемали достатъчно стабилни стопански (и политически позиции в известен смисъл), за да могат да предприемат подобни начинания. Интересна е и информацията за арменците, които както се посочва от Шевкет Памук, след обявяването на независимостта на Гърция, започнали да играят дори още по-важна роля в стопанския живот на империята. Турският изследовател също така отбелязва, че редица арменски финансови агенти действали в провинциите, занимавайки се с търговия и събирането на данъци, подобно на своите колеги в столицата.⁷⁷ Ученият обаче

⁷⁵ За търговията в Пеща и Виена: Хроника..., т. 2, л. 16, 17; За откупуването на харача: Хроника..., т.3, л. 29-30.

⁷⁶ Хроника..., т.3, л. 30

⁷⁷ Pamuk, S. A monetary history of the Ottoman Empire. Cambridge, New York. Cambridge University Press, 2000, p. 201.

не подкрепя това свое становище с конкретни примери. Аз мисля, че по-горе приведения цитат от хрониката, е пример точно в този смисъл. От друга страна става ясно, че наред с православните балкански търговци, малкото евреи, сред които и Арие, важна роля във финансовия и търговски живот на османските Балкани през XVIII и особено през XIX в., имали арменците.⁷⁸

Правят впечатление и финансовите практики на фамилията, за които също има податки в хрониката. Такава практика е кредитът, но бих отбелязал, че това не е нещо уникално за еврейските търговци, познаващи и използващи редица финансови практики още от епохата на Средновековието.⁷⁹ На второ място трябва да се отбележи менителницата.⁸⁰ Най-общо казано менителницата представлява документ, чрез който едно лице – издателят чрез второ лице – поемателя, нарежда на трето лице – приемател, да изплати известна сума.⁸¹ Тази практика била разпространена сред еврейските търговци на Балканите през XVI и XVII в., тъй като чрез нея се избягва пренасянето на пари в каш, което при несигурната обстановка в Османската империя и широко разпространеното разбойничество, е едно твърде опасно начинание.⁸² В този смисъл мисля, че финансовите

⁷⁸ Както отбелязах вече този проблем не е проучен. За дейността на фамилията Месоробович от Пловдив виж: Запрянова, А. Архивът..., 137-144.

⁷⁹ Хроника..., т.3, л. 153-154; Такива практики са използването на полици, чекове и т.н., което евреите усвояват още през XI в. Подробно виж, Бродел, Ф. Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II, кн.2. Абагар, С., 2000, с. 158.

⁸⁰ Виж например, Хроника ..., т.1, л. 153-154, където се отбелязва, че „по-късно (т.е. след 1820 г.– б.м. И.Н.) вече започнали да използват менителници“, печалбите от които били 2.5%.

⁸¹ Панова, С. Търговската ..., с. 51; Кацаров, К. Систематичен курс по българско търговско право. 4 изд. С., 1990, с. 550.

⁸² Панова, С. Търговската ..., с. 51.

механизми, практикувани от Арие, напълно се вписват в констатацията на Фернан Бродел: „ Капитализмът представлява много неща наведнъж, но е и система от сметки, използване на прийоми, тези на парите и кредита...”⁸³.

Не по-малко интересен е и въпроса за ролята на Арие в монетарната реформа от 40-те години на XIX в.

3. Арие като участници в монетарната реформа през 40-те години на XIX в.

За да бъде изяснена по-добре тази проблематика, трябва да се отбележи, че управлението на Селим III (1789-1807), се характеризира с относителна стабилизация на монетната циркулация в империята. При управлението на султан Махмуд II в периода 1808-1839 г. грошът се обезценил неколкостранно и се получил голям хаос в паричното обръщение – били сечени множество монети като бешлик, пара-олик, югрук, алтилик, иршилик, в следствие на което се получила голяма бъркотия в паричното обръщение през 30-те години на XIX в. Тези долнокачествени монети с ниско съдържание на метал, затруднявали както вътрешната, така и външна търговия. В началото на управлението на Абдул Меджид, т.е. след 1839 г., била извършена парична реформа, която приключила към 1844-1845 г. с пускането в обръщение на голямо количество нови сребърни монети със стабилна проба на монетното сребро.⁸⁴ Интересно в този ред на мисли, е участието на Арие в проведената реформа. Трябва да се отбележи, че участието на еврейската фамилия в това начинание, се предопределя от опита им във финансовите дела, както и това, че

⁸³ Бродел, Ф. Средиземно море..., с. 158.

⁸⁴ Ramuk, S. A monetary ..., 188-200; Беров, Л. Първите циклични кризи на европейският капитализъм и стопанската конюнктура в българските земи. – ИП, 1978, 6, 22-36.

притежавали голямо влияние, престиж и капитал. Ето каква информация дава по този повод хронистът : “ в 1840 г. султанът с ферман избрал циркулацията на всичките по-предишни монети и наредил само бешлъкът да циркулира. Дружеството, натоварено със задачата да прибере по-раншните монети бешлици срещу новите – това вършели Челеби Йеуда и Гавриел Арие, макар че самите те не били оторизирани чрез специален ферман за това – за това бил назначен някой си еврейин Менаше”.⁸⁵ Тук заслужават внимание два факта. Първият се отнася до това, че Арие не били „оторизирани” да се занимават с извършването на монетарната реформа. Това ще рече, че не са имали официално разрешение от османските власти да практикуват този бизнес, подобно на т.нар. бератлии⁸⁶. Тази податка, мисля, също подкрепя тезата на Тр. Стоянович за упадък на ролята на евреите в икономиката на империята след средата на XVII в. Второ – отново се споменава името на евреина Менаше, който очевидно е имал разрешение (берат), чрез което да извърши възложените му от централната власт финансови задачи. Предложеният цитат е свидетелство и за това, че действайки извън закона (подобно на случая с харача), Арие съумяват да се впишат твърде добре в съществуващата стопанска конюнктура и да извлекат печалба.

Заключение

В заключение бих отбелязал, че е уместно да се говори за „златен век”, що се отнася до стопанската дейност на Арие през първата половина на XIX в. Разчитайки

⁸⁵ Хроника..., т.2, л. 385-386.

⁸⁶ За тях виж, Lewis, B. Beratli. – In: Encyclopaedia of Islam, new edition, Vol. 1, Leiden-New York, E.J. Brill, 1986, p. 1171.

на подкрепата на местните османски чиновници, практикувайки дълги години разнообразни стопански дейности – продажбата на желязо, откупуването на харач, търговията с различни стоки, извършването на банкови и финансови операции, представителите на фамилията съумяват да натрупат значителен капитал. Всъщност, подобно на посочените в историографията мнения, Арие също печелят първоначалния си капитал от търговия (края на XVIII в.) и в последствие (първите години на XIX в.) паралелно ще започнат да се занимават със също не по-малко доходоносния стопански бранш на откупуването на данъци (най-вече харача) като през 1845 г. основният бизнес стават банкерските операции. Успехът на Арие би трябвало да се търси в меркантилния нюх на евреите от това семейство, широките контакти във Виена и Истанбул, дългогодишният опит, нагаждането спрямо обстоятелствата (напр. монетарната реформа), използването на нерегламентирани средства (подкупът). Бих посочил също така, че причина за успеха, се крие във факта, че още от края на XVIII в., семейството не практикува само една единствена стопанска дейност, което не само че намалява възможността от фалит, но и нещо повече - носи повече дивиденди и приходи. Все пак обаче, доколкото ми е известно, Арие представляват един единствен пример за мащабна стопанска инициатива на евреи в българските земи. Този факт потвърждава тезата на Траян Стоянович, според която от XVII в. насетне, водеща позиция в стопанския живот на Балканите играят не евреите, а православните поданици. Въпреки това, многостранната стопанска дейност на Арие през XIX в. е поредният пример за това колко многолики са османските Балканите.

ECONOMIC ACTIVITIES OF THE JEWS IN THE BULGARIAN LANDS IN THE FIRST HALF OF XIX TH CENTURY: THE CASE OF ARIE FAMILY

Ivaylo Naydenov

The main primary source of this article is „ Biographia por la Familia Arie”, written on Ladino. This text was translated in Bulgarian by Eli Eshkenazi and the other historians from the Institute for Balkan Studies. Economic activities of the family are very varied – iron smelting and trading, tax farming, banking, money-lending, trade with various products such as hides, gold and silver and so on. This problems are investigated in much broader historiographical context. From this point of view the main question is: Is there an decline of the Jewish economic activities in the Balkans in XIX th Century? In the one hand, this statement (made by Tr. Stoianovich) is correct, but in the other – we may talk about “Golden Age” of Arie economic activities, which are exception.